

Havel, Dalibor

Závěr

In: Havel, Dalibor. *Počátky latinské písemné kultury v českých zemích : nejstarší latinské rukopisy a zlomky v Čechách a na Moravě*. Vydání první Brno: Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, 2018, pp. 473-478

ISBN 978-80-210-8918-1; ISBN 978-80-210-8919-8 (online : pdf)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/138204>

Access Date: 15. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

5 ZÁVĚR

Počátky šíření latinské písařské kultury na území Čech a Moravy jsou bezprostředně spojeny s procesem postupné christianizace tohoto teritoria, která ve své latinské větvi přicházela převážně z jihovýchodního okraje franského státu – z duchovních středisek (benediktinských klášterů a biskupství) na území Bavorska. To se stává zdrojem duchovních, kteří putují již od IX. století do převážně slovanských českých zemí a kteří s sebou přinášejí první latinsky psané kodexy, pochopitelně liturgického obsahu.

Mezi dodnes dochovanými texty je možné identifikovat dva rukopisné zlomky, které jsou s největší pravděpodobností vzácnými pozůstatky této nejstarší skupiny rukopisů souvisejících s působením prvních generací latinských kněží v Čechách. Jde o zlomek galikánského žaltáře (katalogové číslo 1) a zlomek lekcionáře (katalogové číslo 2). Bavorskou provenienci těchto textů jednoznačně potvrzuje paleografická analýza. Stejného původu je ještě skupina fragmentů pocházejících z jednoho původního celku (rovněž z lekcionáře, katalogové číslo 3). Zde ovšem nelze s jistotou prokázat „pobyt“ těchto pergamenů na území Čech již v raném středověku.

Deváté a většina desátého století je dobou, kdy neexistuje samostatná česká diecézní struktura, a kdy tedy není v českých zemích ještě dobudována potřebná síť duchovních institucí, které by byly schopny importované latinské kodexy recipovat a vytvářet domácí latinskou písařskou tradici.

Důležitým zdrojem pro poznání nejstaršího horizontu latinských textů v českých zemích je pergamenová makulatura, tedy pozůstatky rukopisných knih dochovaných dnes buď ve vazbách mladších knižních celků, nebo samostatně. Monografie přinesla katalogizaci celkem 216 jednotek z období od přelomu VIII./IX. století do přelomu XII./XIII. století. Soubor představující zhruba třetinu veškeré pergamenové makulatury z tohoto časového horizontu v českých a moravských fondech a sbírkách byl vybrán tak, aby reprezentoval všechny typy dochovaných latinských zlomků.

Z paleografického hlediska jde pochopitelně v drtivé většině případů o texty psané karolínským minuskulním písmem, vzácně se k nám dostávají (samozřejmě až druhotně, jakožto součásti vazeb mladších knih) i pozůstatky nekarolínské písařské tradice: jde o fragmenty pocházející přímo z Anglie, popřípadě související s anglosaským misijním prostředím na kontinentu (katalogová čísla 66, 73 a 192), zastoupena je i jižní Evropa reprezentovaná beneventánou (katalogová čísla 13, 80 a 100), ojedinělý je doklad písmo vizigótského (katalogové číslo 106). Jistou kuriozitou je výskyt unciálního písma na zlomku evangeliáře (katalogové číslo 99); ten představuje pozdní formu unciály ze skriptoria bavorského kláštera Mondsee z přelomu VIII./IX. století.

Obsahová struktura fragmentů odpovídá charakteru ostatních latinských textů (rukopisných kodexů) dochovaných z období raného středověku. Jednoznačně dominují liturgické knihy, před XII. stoletím jde především o sakramentáře, lekcionáře a misály, od XII. stol. pak breviáře. Z patristické literatury jsou nejfrekvencovanější autority používané v homiletické praxi.

Nejstarším střediskem v Čechách, u něhož byl prokázán aktivní vztah k latinské písařské tradici, bylo sídlo pražského biskupa se zárodkem kapituly. Založení pražského biskupství v 70. letech X. století je doprovázeno zvýšeným přílivem kodexů ze saských intelektuálních středisek, především z benediktinského opatství Corvey. Je to především dáno osobami prvního (Thietmar) a třetího (Thiddag) biskupa, bez vlivu nebyl snad ani magdeburský studijní pobyt druhého pražského biskupa Vojtěcha. S touto „saskou vlnou“, která trvala zhruba do konce druhé dekády XI. století, může souviset akvizice evangeliáře Cim. 2 pro Pražský kostel; s ním provenienčně souvisí skupina zlomků pocházejících z jednoho kodexu – sakramentáře psaného v Corvey někdy na počátku X. století (ve vazbách dnes klementinských kodexů, katalogové č. 95). Jeho výskyt v raně středověkých Čechách zůstává ovšem v rovině ryzí hypotézy.

Na základě pramenných zmínek můžeme soudit, že při Pražském kostele existovala nejpozději počátkem XI. století škola. Ta měla již tehdy potenciál přilákat intelektuální špičky tehdejší západní Evropy (mistr Hubald z Lutychu). Písemnosti vznikající v tomto středisku souvisejí s osobou druhého pražského biskupa Vojtěcha. Je to především zápis tzv. ediktu českého knížete Boleslava II. (*CDB I*, č. 37), který byl jako pamětní záznam vepsán do rukopisu č. 217 cisterciácké klášterní knihovny v Heiligenkreuz na fol. 76^r. Edikt sám se hlásí do r. 992 a jeho zápis byl pořízen v Praze u biskupského kostela nedlouho poté. Jde tak o vůbec nejstarší doposud identifikovaný a autenticky dochovaný latinský text zapsaný na území Čech. V první polovině XI. století byly do téhož kodexu zapsány další texty: jednak *Ammonicio et exhortacio episcopalis* (fol. 51^r–53^r), které bylo jako autorský text sv. Vojtěcha již dříve identifikováno, a jednak sermon *Quia semel vestre caritatis* (fol. 77^r–77^v), jenž je jako vojtěšský prohlášen až v této práci. Sou-

bor pražských interpolací do rukopisu č. 217 z Heiligenkreuzu uzavírá opis listu papeže Štěpána V. moravskému knížeti Svatoplukovi (fol. 5^v-6^v + 78^r-81^r; *CDB I*, č. 26). Všechny tyto grafické produkty píší různé, neopakující se ruce, zatím bez zřetelných formálních příbuzností (afinit); v první polovině XI. století nelze tedy u Pražského kostela zatím uvažovat o existenci etablovaného skriptoria, dochází zde teprve k zahájení písařské tradice reprezentované skupinou individuálně píšících gramotných intelektuálů.

Zhruba v polovině XI. století nastává kvalitativní posun ve vztahu českých zemí k latinskému písmu. Tento jev doprovází postupnou „kultivaci“ duchovního života v Čechách a na Moravě, tehdy můžeme uvažovat o upevňování diecézní struktury a stabilizaci prvních duchovních institucí (benediktinských klášterů a kapitul) u nás. Ty se svým charakterem začínají blížit západoevropským „standardům“ a jako takové se postupně stávají již nejen konzumenty, ale i tvůrci latinských textů. Pro život českých benediktinských konventů hraje důležitou roli příliv gorzsky orientovaných bratří z bavorského Niederaltaichu.

Z tohoto duchovního prostředí přichází do Břevnova Meinhardus, během jehož dlouhého opatování (1035/1044–1089) dochází k založení písařské školy, jejíž stopy můžeme dnes v dochovaných písemných památkách identifikovat. Meinhardovo skriptorium je doposud nejstarší identifikovanou písařskou školou v českých zemích. Rekonstrukce břevnovského skriptoria je založena primárně na metodách nezávislých na paleografickém rozboru v užším slova smyslu. Jde v první řadě o shromáždění dnes na různých místech uchovávaných kodexů se starou (ještě středověkou) břevnovskou knihovní proveniencí a hledání vazeb na rukopisy či zlomky bez explicitně uvedených provenienčních příznaků. Sem patří předně kodex Rakouské národní knihovny Cod. 908 obsahující *De laudibus sanctae Crucis* Hrabana Maura, obsahově pestrý manuskript Univerzitní knihovny Johanna Christiana Senckenberga ve Frankfurtu nad Mohanem signovaný Ms. 114 a homiliář knihovny Pražské kapituly A 156. S prvními dvěma jmenovanými graficky bezprostředně souvisejí *Sermones* papeže Lva Velikého dochované fragmentárně v NK ČR pod sign. IV.A.24 (psáno rukou paralelně doloženou ve vídeňském Cod. 908) a rovněž jen fragmentárně dochovaný misál z vazby prvotisku č. 50 knihovny Metropolitní kapituly sv. Václava v Olomouci (psán rukou podílející se na vzniku frankfurtského rukopisu Ms. 114).

Významným „záchytným“ bodem břevnovské písařské školy je *tzv. profesní listek sv. Vojtěcha*. U něj je břevnovská provenience písma fakticky jistá, duktus jeho ruky zanechal navíc v břevnovském skriptoriu jistou tradici. Příbuzné písařské projevy nacházíme totiž v již uvedeném frankfurtském kodexu Ms. 114 (zde jde o ruku kaligrafa „A“) a dále v rukopisu Homilií Řehoře Velikého z NK ČR, sign. IV.D.7 (pomocný písař „B“). Hlavním písařem v tomto klementinském kodexu je jediný jménem známý písař břevnovského skriptoria, totiž bratr Modestus.

Benediktinskou provenienci rukopisu IV.D.7 potvrzuje i přítomnost mladších přípisů, které se svým písmem hlásí do první půle XII. století. Přípisky provedla ruka známá také z bezpečně českého benediktinského graduálu, který je dnes uložen v Muzeu Brněnska, v Knihovně rajhradského benediktinského opatství pod sign. R 418.

Důležitým indikátorem břevnovské písařské školy je ruka označená jako „glosátor B“. Ten nejvíce pracoval na neumovaných textech doplňovaných jím v půli XI. století do jinak raně karolínského Adamova Martyrologia (*Martyrologium Adonis*, sign. R 388). Vedle notovaných textů glosátor B navíc adaptoval text Martyrologia pro české benediktinské prostředí (svátek sv. Václava, sv. Scholastiky); přítomnost R 388 v Čechách XI. století dokumentují i známé doplňky církevně slovanské, které byly prováděny paralelně s prací glosátora B. Jeho zájem o hudební teorii se promítnul do glos, které zanechal v rukopisu Boethiova *Quadrivia* (NK ČR, sign. IX.C.6), který musel rovněž patřit k vybavě břevnovské Meinhardovy knihovny, ačkoliv sám byl napsán již dříve, v první půli XI. století, tedy ještě mimo Břevnov. Nepřekvapí, že glosátor B zanechal drobnou stopu i v kodexu NK ČR, sign. IV.D.7.

Písařská škola působící v Břevnově kolem poloviny XI. století, kdy zde byl opatem Meinhardus, má tudíž smíšený charakter. Vyskytují se zde paralelně v zásadě dvě skupiny písařů. Jednak kaligrafové s velmi kvalitním, stabilním písařským projevem, kteří nemají žádnou bezprostřední vazbu na další písaře a kteří přišli nejspíše do Břevnova již jako hotové písařské osobnosti. Z paleografického hlediska jsou nositeli vrcholné karolínské minuskuly, která se hlásí do okruhu Otlohova regionálního (středovýchodoevropského) stylu. K jejich práci patří vídeňský Cod. 908, klementinský zlomek IV.A.24 a dnes olomoucký zlomek misálu v prvotisku č. 50 knihovny Metropolitní kapituly sv. Václava. Druhou skupinu tvoří ruce, které vykazují ve svém duktu znaky příbuznosti a které můžeme interpretovat jako reprezentanty břevnovské školy v užším slova smyslu. Sem náleží tzv. profesní lístek sv. Vojtěcha, podíl na dnes frankfurtském Ms. 114 a podíl na klementinském kodexu IV.D.7. Patří sem i ruka glosátora B.

Rekonstrukce druhého zde publikovaného skriptoria v Hradisku u Olomouce je založena předně na interpretaci známé dedikační scény na celostránkové iluminaci olomouckého Kolektáře (z fol. 34^v), kde je vyobrazen i písař kodexu označující se siglou „R“ a svým oděvem se jednoznačně hlásící k benediktinskému řádu. Jeho ruka se podílela dále na vzniku dnes strahovského opisu děl Jana Cassiana (Knihovna Královské kanonie premonstrátů na Strahově, sign. DA III 25). Tento rukopis má novověké ex libris prozrazující jeho předchozí místo uložení: knihovnu kláštera Hradisko u Olomouce. Zbývající dva kodexy jsou k okruhu kaligrafa „R“ přiřazeny na základě grafické afinity: jde jednak o rukopis knihovny Metropolitní kapituly v Olomouci, sign. CO 96 obsahující *Confessiones* sv. Au-

gustina (zde vykazuje příbuznost zejména ruka „F“) a jednak o dnes rajhradský breviář s aktuálním uložením: Muzeum Brněnska, sign. R 387. Tento breviář navíc ve svém sanktorálu (strukturou blízkém kalendáriu Kolektáře) prozrazuje svou (snad moravskou?) benediktinskou provenienci (vedle „obvyklých“ českých světců je rubrikována i sv. Ludmila).

Všechny tyto manuskripty lze jednoznačně interpretovat jako produkty jednoho skriptoria, které má charakter písařské školy. Vůdčí postavení zaujímá ruka kultivovaného písaře, spolu s ním byla identifikována práce dalších celkově 13 písařských rukou vykazujících mezi sebou prvky manuální afinity odvozené od vzorového kaligrafa „R“. Rovněž funkční interpretace kodexu DA III 25 podporuje předpoklad existence písařské školy, kterou lze provenienčně umístit do benediktinského opatství v Hradisku u Olomouce.

Působnost zdejšího skriptoria se zhruba kryje s existencí olomouckého skriptoria biskupa Jindřicha Zdíka, časově spadá do 30. – 40. let XII. století, tj. do doby Bohumilova opatského úřadu v Hradisku. Je možno dokonce předpokládat užší spolupráci obou písařských středisek. Hradiská škola byla schopna realizovat i ty nákladnější zakázky, v oblasti náročné knižní malby se ovšem musí spoléhat na spolupráci s externími uměleckými silami, jak dokládá případ Hildeberta a Everwina.

Po odchodu benediktinů z Hradiska můžeme dokonce sledovat stopu tohoto skriptoria v západočeském benediktinském opatství v Kladrubech, kam se mohla uchýlit část hradiského konventu, neboť i dva exempláře tzv. zakládací listiny kladrubskeho kláštera (*CDB I*, č. 390 B₁ a *CDB I*, č. 390 B₂) jsou psány jedinou rukou vykazující silnou afinitu s hradiským kaligrafem „R“.

Písmo hradiských benediktinů představuje již pozdní, úpadkovou podobu karolínského minuskulního písma připravujícího se akceptovat stylisticky nové prvky nastupující gotiky.

Formou exkursu je presentována produkce, kterou můžeme spojit s prostředím benediktinského opatství v Ostrově u Davle. Použitá rekonstrukční metoda kopíruje oba výše uvedené modelové případy: písemnosti shromážděné na základě možné společné knihovní proveniencie se staly výchozími pro aplikaci analyticko-komparativní metody paleografické. Tak byla stanovena skupina potenciálních produktů, které by mohly dosvědčovat zdejší písařskou aktivitu, tedy existenci ostrovského skriptoria. Výchozím kodexem se stal rukopis pražské kapitulní knihovny A 173 obsahující *Dialogy* Řehoře Velikého, o němž bylo Paterou prokázáno, že byl v Ostrově již ve XII. století glosován. V této práci je k rukám jeho základních písařů dohledán graficky příbuzný materiál mezi rukopisnými zlomky, totiž skupina fragmentů *Homiliaria* Haimona z Halberstadtu (katalogové č. 89). I když se žádná písařská ruka napříč touto pramennou skupinou neopakuje, jejich afinita je jasná; nicméně stanovisko hudebně vědné, totiž zejména typ

použité notace, podporuje cizí – nečeskou provenienci rukopisu A 173. Nelze tedy prozatím existenci ostrovského skriptora již v první polovině XI. století považovat za bezpečně prokázanou.